

Globális? Emberi? Jogok?

Szabó Gábor: *Szétszakadó világunk – a globalizáció emberi jogi kockázatai*

Pécs, Publikon, 2010

Az emberi jogok fogalmát, persze jócskán leegyszerűsítve a dolgot, a jogi oktatástól a közbeszéden át a publicisztikáig nagy vonalakban úgy szokás meghatározni, hogy ezen jogok és szabadságok az embert ember voltánál fogva megilletik. Más jogokkal szemben itt a szuverén állam feladata nem az ugyancsak szuverén megalkotás, hanem az emberi jogok elismerése és tiszteletben tartása; a törvények e jogokat úgy szabályozhatják, hogy azok lényeges tartalmát ne korlátozzák.

Nyilvánvaló, hogy ez a szépen hangzó definíció számos kérdést nyitva hagy – itt van mindjárt az „ember” fogalma, amit az első emberi jogi deklarációk a XVIII. század végén gyakorlatilag a fehér felnőtt férfira korlátoztak, nem rosszindulatból, csak éppen a korszellemnek engedve. Hasonló kérdéseket vet fel az is, hogy mikor, hol, kire vonatkozóan és konkrétan mit jelent a jogok lényeges tartalma, s mit tekinthetünk e jogok nem lényeges tartalmának, mennyire mehet el a korlátozás – és így tovább.

Szabó Gábor könyve tisztán módszertani szempontból is igen érdekes. Felhívja ugyanis arra a figyelmet, hogy az egyes társadalmi jelenségek, folyamatok – bármennyire is közhelyszerűnek hat ennek kiemelése – nem vizsgálhatók önmagukban, elszigeteltségükben. De arra is, hogy eltérő szintű jelenségek büntetlenül egybe sem moshatók. Márpedig a globalizációt, a jogot és az emberi jogokat – egyelőre értsünk bármit e fogalmak alatt – a társadalomelméleti vizsgálódás során előszeretettel külön-külön kezeljük és vizsgáljuk. Nehéz bevallani – mert e hibát elkerülni korántsem könnyű –, de a kutatók és a publikációk többsége e két, vagy inkább három jelenséget külön világnak tekinti, ennek megfelelően nem egyszerűen eltérő fogalmi-kategoriális hálót alkalmaz – ez természetesen szükségszerű –, hanem szemléletében, következtetéseiben is különválasztja az összetartozókat.

Szabó Gábor arra tesz sikeres kísérletet, hogy ezt a hibát – amennyire lehetséges – kiküszöbölje.

A hiba persze bizonyos értelemben elkerülhetetlen: a globalizáció, a jog és az emberi jogok kérdésének analízise különvállik, bármennyire

is összefüggő jelenségekről van szó, s bármennyire is komplexitásként ragadjuk meg azokat.

A globalizációról szólni mindenképpen azt jelenti, hogy történelmi folyamatokban, világot átfogó társadalmi tendenciákban, egyszóval komplex rendszerekben kell gondolkodni – más kérdés, hogy a kutató, a gondolkodó milyen elméleti irányzathoz kötődik, a vizsgálódás mennyire mély, a kiindulópontok vagy a következtetések mennyire megalapozottak, az elmélet kellően koherens-e – vagy, legyünk realisták, a kordivatot követve mit hoz ki ezekből a szerző.

A nem-jogász olvasó számára ki kell emelni, hogy a jogról való elmélkedés szükségszerűen több olyan fikciót, szebben mondva előfeltétet alkalmaz, amelyek érvényességi körükön kívül használva – az érvényességi kör tipikusan egy adott állam pozitív joga, s a mindennapi jogalkalmazása – tévedéshez, de legalábbis egyoldalúsághoz vezet. E felfogás – jellegénél fogva – változatlan, de legalábbis stabil, tartós világ-és emberképet involvál, hiszen a jognak mint normarendszernek lényege az általánosság, a tartósság, annak feltételezése, hogy a szabályozott életterületen a cselekvés rutinszerűen ismétlődik, egyszóval – legalábbis a modern jogban – mindenre és mindenkire kiterjedő szabályozás. A jogalkalmazói döntések ugyancsak rutinszerűen ismétlődnek, a kiszámíthatóság, de legalábbis annak előfeltételezése a jogalkalmazás lényegéhez tartozik. A klasszikus jogi felfogás emberképe hasonló előfeltevéseken alapul: a (feltételezett) ember racionális, belátó, normát ismerő döntése vezet a norma követésére vagy megsértésére. Az is hozzátartozik ehhez a képhez, hogy a jogot szuverén nemzetállamok arra rendelt szervei alkotják, az erre létrehozott állami szervezetek – bíróságok, hatóságok – alkalmazzák. A jogalkotás és a jogalkalmazás folyamatát az adott állam társadalmi-politikai viszonyai mellett a jogi hagyomány is erősen befolyásolja. A klasszikus jogalany vázolt képe még azzal is kiegészül, hogy ő egy adott állam polgára, annak jogát ismeri, részben elfogadja, részben pedig rákényszerül az elfogadására, döntéseit ennek megfelelően hozza. Egy következő fikció – s ezt megint csak magyarázza a jog saját szervezete, funkciója –, hogy a szuverén államok szuverén nemzeti jogrendszerrel rendelkeznek, amelyek a történeti hagyomány, a társadalmi különbségek, a jogfejlődés sajátosságai miatt néhány általános ismérvet leszámítva szigorúan egyediek.

Ennek az elemi történeti ismeretek ellentmondanak. Már a feudális jog is az eltérő konkrét megoldások mellett lényegüket tekintve hasonlóan szabályozta az azonos életviszonyokat, a modern jog pedig kezdetektől fogva – nagyjából a XVII. századtól – tudatosan is kereste az összevethető, mondhatni egyneműsítő normákat.

Az emberi jogoknak már a legrégebbi felfogása is valamiképpen az emberről mint általánosról szólt; első pillantásra semmi akadály nem lenne annak, hogy a globalizációs elméletek korrekten beemeljék vizsgálódási körükbe.

A dolog mégsem ilyen egyszerű.

Továbbra is vállalva a súlyos leegyszerűsítés vádját, ki kell emelni, hogy az emberi jogok – noha maga a kifejezés általános embert, s nem alattvalót vagy állampolgárt jelöl – a korai polgári fejlődésben továbbra is az egyedi egyén saját alanyi jogait jelölték, amelyeket az állam nem vonhat el. (Az emberi jogok első generációja). Ha bárki, tipikusan az állam, valamely állami szerv mégis korlátozta mondjuk a véleményszabadságot, adva volt a konkrét (egyedi) jogsérelem, a konkrét, megint csak egyedi sérelmet szenvedett, s e sérelem alapján fordulhatott bírósághoz. Az emberi jogok második generációja éppen ezért a klasszikus jogi felfogás szerint nehezebben értelmezhető. A munkához való jog például egyfelől azt jelenti, hogy senkit sem lehet megfosztani attól a lehetőségétől, hogy munkát vállaljon – ez még belefér a korábbi felfogásban – ám ezzel a joggal valójában csak akkor lehet élni, ha azt a közhatalom valamilyen módon – munkahelyteremtés, közmunka stb. – kifejezetten és tevőlegesen biztosítja. A harmadik generációs jogok biztosítása – egészséges környezethez való jog stb. – pedig eleve csak az államok együttműködésével lehetséges.

Az emberi jogok második nemzedékének kialakulása és alapjoggá válása átnyúlik a XX. századba. Megjelenésük szorosan összefüggött a modern társadalom fejlődésével, s a társadalmi átrétegződéssel. A XIX. század társadalmi folyamatai, a klasszikus kapitalizmus kíméletlen brutalitása, a gyarmatosítás, később az első világháború, az azt követő forradalmi hullám, a radikális társadalmi és politikai változások sora nyilvánvalóvá tette, hogy a törvény előtti egyenlőség nem jelent – nem is jelenthet – társadalmi egyenlőséget. Nyilvánvalóvá vált, hogy a klasszikus emberi jogok kiüresedhetnek, ha azt nem támasztja alá, nem legitimálja a társadalmi egyenlőség és igazságosság egyfajta minimuma. Tarthatatlanná vált az a gyakorlat, hogy az emberi jogok alanyának – inkább kimondatlanul, mint kimondva – csupán az emberek egy része tekintendő. A XX. század első harmadában a súlyos társadalmi konfliktusok mérséklésében átmenetileg kétségtelenül szerepet játszott az emberi jogok második nemzedékének – a gazdasági, a szociális jogok és a kulturális jogok – alapjoggá válása. Ezek először a mexikói forradalom alkotmányában jelentek meg (1917-ben fogadták el, 1920-ban lépett hatályba). A későbbi jogfejlődésre legnagyobb hatással a Német Köztársaság 1919-es weimari szociális alkotmánya volt. Ezt a tendenciát erősítette meg az 1917–1922 közötti forradalmi hullám hatása is. Ugyancsak az emberi jogok mindkét nemzedékének kiterjesztése irányában hatottak a különböző emancipatorikus törekvések, így a munkásmozgalom, a nőmozgalmak, a gyarmati felszabadító mozgalmak is.

A második világháború kivételes jelenség az emberiség történetében. A közel 50 millió emberáldozat, az otthonukat elvesztő emberek, menekültek tízmilliói, a mérhetetlen anyagi pusztítás, a résztvevő államok

száma, az iparszerű népi társaság megannyi érv volt arra, hogy nem mehet semmi sem úgy tovább, mint addig.

A világháború után mélyreható társadalmi változások következtek be, párhuzamosan a globalizáció új fordulatával. Csak jelezzük, hogy ez a folyamat új államok keletkezésével, a gyarmatbirodalmak megszűnésével, új, közösnek elismert nemzetközi szervezetekkel, mérhetetlenül felgyorsult társadalmi-emberi kommunikációval járt együtt. Fokozatosan, de történetileg viszonylag gyorsan megváltozott az államok szerepéről, struktúrájáról alkotott kép, s maguk az államok is változtak.

A második világháborút követően, kiindulva a háború és az odavezető történelmi folyamatok súlyos tapasztalataiból, máig ható fordulat következett be az emberi jogok történetében. E fordulat lényegi elemeit foglalja össze az ENSZ által elfogadott, *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata*.

A Nyilatkozat kifejezetten szándéka, hogy helyreállítsa azt a felfogást, ami szerint az emberi jogok az ember jogai. Világosan utal az emberi jogok első nemzedékét alátámasztó, felvilágosodás kori és más elméletekre azzal, hogy e jogokat közös eszményként deklarálja, amelyek úgy az államokat, nemzetközi szervezeteket, mint az egyéneket kötelezi. Az emberi jogok közös eszménye a *Nyilatkozat* szerint olyan kötelezettség, ami a jövőbeni jogalkotás mércéje lesz – vagy annak kell lennie. A *Nyilatkozat* a háború, illetve azt megelőző évek, az odavezető út tapasztalataira utalva szükségesnek tekinti az emberi jogok tételes jogba való foglalását is, ami így vagy úgy, legtöbbször részlegesen, olykor hipokrita módon, de végbement az elmúlt évtizedekben.

Szabó Gábor könyve vége felé négy kérdést tesz fel, részben magának, részben nekünk.

1. Mit tartunk az emberi jogi eszme leglényegesebb elemének?
2. Ezek az elemek apriori erkölcsi elveken nyugszanak-e?
3. Milyen viszonyban van az emberi jogok általunk elfogadott értelmezése a modernizációval?
4. Mit hoz a modernizáció terén jelen világunkban a globalizáció? (Szabó 2010, 180)

Az emberi jogok eszméje eredetileg a természetjogi gondolkodásban jelent meg a XVII-XVIII. században – gazdag filozófiatörténeti és részben teológiai-vallási előzmények után. Nagyjából akkor és ott kristályosodott ki, ahol és amikor a modern világrendszer centruma létezett, illetve kifejlődött, s ott is kezdődött meg az emberi jogok törvénybe foglalása. Szabó álláspontja szerint az emberi jogi eszme leglényegesebb eleme az egyén választási lehetőségeinek minél szélesebb körű, és minél több ember számára egyenlő mértékű biztosítása, valamint ezeknek a választásoknak az elismerése. Ehhez egyaránt szükség van a negatív és pozitív szabadságon alapuló jogokra, valamint a hatalom ellenőrzésének, számonkérésének lehetőségére. „Mindez végső soron az ember képességeinek (természetesen nem minden képességének), a lehető

legmagasabb szintű és a lehető legszélesebb körben élvezett életminőség keretei közötti kifejlődését jelenti.” (Szabó 2010, 182)

Az apriori erkölcsi elvek létezése és mibenlétük kérdése túlmegy a könyv keretein – alapvető etikai kérdés lévén –, ami viszont a konkrét felvetést illeti, a válasz más nem is lehet, mint amit a könyv ad: ezek az elvek formailag lehetnek apriorisztikusak, de mindig konkrét módon azok. Magyarán az embert mint olyat természeténél fogva megillető jogok erkölcsi bázisa maga is dinamikusan változó.

A globalizációs folyamat egyebek között azzal járt és jár, hogy egymástól távol eső államok, eltérő fejlődési úton járó társadalmak, tradíciók, vallási közösségek, kultúrák kerülnek kapcsolatba, illetve a korábbi kapcsolatok folyamatosan átrendeződnek. A XVIII-XIX. század folyamán, de még a XX. elején is, a kapcsolatok rendszerét – ideértve az eszmék, így az emberi jogok eszméjének korabeli felfogását – a centrum államai diktálták, más kérdés, hogy a gyarmatosítók magukra nézve mennyire tekintették azokat kötelezőnek akár otthon, akár a meghódított területeken. A II. világháború sokkja, az emancipatorikus mozgalmak, az államszocializmus több évtizedes jelenléte, a gyarmatbirodalmak felbomlása – hogy csak néhány tényezőt emeljünk ki –, majd a globalizációs folyamat felgyorsulása az évszázad végére, mint minden másban, így az emberi jogok elméletében és gyakorlatában is alapos újragondolást kényszerít ki.

(-9)